

BİR KİMLİK SİYASETİ OLARAK ÇOKKÜLTÜRCÜLÜK VE PARADOKSLARI MULTICULTURALISM AS AN IDENTITY POLITICS AND ITS PARADOXES

Mehmet ANIK*

Öz

Batılı ülkelerdeki asimilasyon politikalarının genel olarak başarısızlığı ve kimliği bastırılan farklı unsurlardan tanınma yönünde gelen taleplerdeki yükseliş, bir kimlik siyaseti olarak çokkültürcü yaklaşımın içinde bu konuda farklı düzlemlerde çeşitli tartışmaların günümüze kadar devamını sağlamıştır. Çokkültürcü anlayışı benimseyen yaklaşımlar dikkate alındığında, egemen iki yaklaşım olarak liberteryen ve komüniteryen yaklaşımların öne çıktıkları görülmektedir. Liberteryen yaklaşım, bireysel haklara öncelik verirken, komüniteryen yaklaşım, topluluk ve grup haklarına öncelik verilmesi gerektiğini savunmaktadır. Her iki yaklaşım bu yöndeki iddialarını, farklı birtakım gerekçelere dayandırmaktadırlar. Bu çalışmada öncelikle kimlik konusunun günümüzde niçin bu kadar ön plana çıktığı üzerinde durulacak, akabinde liberteryen ve komüniteryen yaklaşımlar özelinde, bunun çokkültürcülük ile ilişkisi ve bu yaklaşımlar içerisindeki temel paradokslar üzerinde durulacaktır. Böylece çokkültürcülük içerisindeki egemen yaklaşımlara dair eleştirel perspektifte özgün bir değerlendirme yaparak, bu konudaki bilimsel literatüre katkıda bulunulması amaçlanmaktadır. Çokkültürcü anlayış içerisinde liberteryen yaklaşımın, eşitlik ve özgürlük gibi insan haklarıyla ilgili temel ilkeleri birey odağında liberalizme indirgemesi ve bu noktada üst toplumsal oluşumlara eleştirilerde bulunması çeşitli paradokslar barındırdığı gibi topluluk ve grup kimliklerini ön plana çıkartan ve bunlar içerisinde bireysel farklılıkları göz ardı eden komüniteryen yaklaşım da kendi içinde çeşitli paradokslar barındırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çokkültürcülük, Kimlik Siyaseti, Liberteryen Çokkültürcülük, Komüniteryen Çokkültürcülük, Kültürel Çeşitlilik.

Abstract

The general failure of assimilation policies in the Western countries and the growth in the demand for recognition from different people whose identity is ignored have enabled the continuation of various debates within the multiculturalism as an identity politics. Considering the approaches advocating multiculturalism, it is seen that libertarian and communitarian approaches are brought forward as two dominant approaches. While the libertarian approach gives priority to individual rights, the communitarian approach argues that the priority should be given to community and group rights. Both approaches base their claims on different reasons in this context. In this study, firstly, it will be emphasized why identity has become such a foreground nowadays, then it will be focused on the relationship between this and multiculturalism in the context of libertarian and communitarian approaches, and the main paradoxes in these approaches. So, it is aimed to contribute to the scientific literature on this subject by making a unique evaluation in a critical perspective on the dominant in multiculturalism. As the libertarian approach in terms of multiculturalism has included various paradoxes, such as over identification basic human principles like equality and freedom as individual-centered to liberalism and criticism of higher social formations at this point, the communitarian approach that places community and group identities to forefront, and ignores individual differences among them has also various paradoxes in itself.

Keywords: Multiculturalism, Identity Politics, Libertarian Multiculturalism, Communitarian Multiculturalism, Cultural Diversity.

Giriş

Batı örneği dikkate alındığında, sınıf temelli mücadelelerin öne çıktığı bir dönemden, gelinen noktada sadece Batı'da değil, Batı dışı dünyada da kimlik mücadelelerinin baskın unsur olduğu bir döneme geçilmiştir. Özellikle 1960'lı yıllardan itibaren kimlikler etrafındaki tanınma mücadelesi, pek çok ulusun kendi içinde ve uluslararası düzeyde birçok gelişmenin odağında yer almıştır. Bugün dünyanın farklı coğrafyalarında, sıcak ya da soğuk düzeyde yaşanan çeşitli çatışmalar ve gerilimler incelendiğinde, kimlik temelli farklılıkların, bu gelişmelerde başlıca nedenlerden biri olarak öne çıktığı görülmektedir. Yaşanan süreç, bir kimlik siyaseti olarak çokkültürcülük tartışmalarına da yön vermiştir.

Kimlikler etrafında yaşanan politik, etnik, sosyal, kültürel, dinsel, ekonomik ya da askeri gerilimlerin, sosyal bilimlerde bu konuya giderek artan bir ilgiye kaynaklık ettiğini söylemek mümkündür. Gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde kimlik ve çokkültürcülük konusunu ele alan kitap ve makale yayınlarındaki artış da bu ilginin tezahürüdür. Bu konulardaki ilginin sadece akademik ya da bilimsel çevrede değil, toplumda, siyasette, medyada ve diğer farklı alanlarda da yansımaları olmaktadır. Nitekim kimlik siyaseti, farklılık siyaseti, tanı(n)ma siyaseti ya da çokkültürcülük denen günümüzdeki gelişimi, kimliğin farklı alanlardaki yansımalarından sadece birini oluşturmaktadır.

* Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, anik@balikesir.edu.tr

Peki geçmişten farklı olarak, kimlik siyasetini dünya siyasetinde günümüzde bu denli ön plana çıkartan husus ya da hususlar nelerdir? Modern ulus-devletin kuruluş felsefesinin kimlik siyasetinin ortaya çıkmasında etkisi nedir ya da kimlik mücadelesinin ulus-devletin bekasına etkileri nelerdir? Uluslararası göçlerin niceliği ve niteliğindeki dönüşümün kimlik siyasetinin gelişimine etkileri nelerdir? Bir kimlik siyaseti olarak çokkültürcü yaklaşım, düşünsel boyutta kendi içerisinde ne gibi farklılıklar barındırmaktadır? Çokkültürcülük konusundaki egemen yaklaşımları oluşturan liberteryen ve komüniteryen yaklaşımlar, fikirsel düzlemde ne kadar tutarlıdır ya da ne tür paradokslar barındırmaktadırlar? Bu türden sorular etrafında yapılacak bilimsel analiz, günümüzde pek çok farklı gelişmenin odağında yer alan bu konuyu, farklı boyutları üzerinden anlamak ve değerlendirmek açısından önem taşımaktadır.

Farklı kimlikleri barış ve uzlaşma temelinde bir arada tutmaya dayalı, siyasal bir açılım olarak çokkültürcülük etrafındaki egemen yaklaşımlar ve bu yaklaşımların barındırdığı çeşitli paradoksların ele alınacağı bu çalışmada, öncelikle kimliklere dayalı farklılıkların günümüzde niçin bu kadar ön plana çıktığı üzerinde durulacak, akabinde kimlik odaklı tanıma mücadelesi ve bunun çokkültürcülük ile ilişkisi üzerinde durulacak ve son tahlilde çokkültürcülük içerisindeki farklı paradigmalara kısaca değinildikten sonra, asıl olarak bu yaklaşımların kendi içlerinde barındırdıkları paradokslar, eleştirel bir boyutta ele alınıp değerlendirilecektir. Bu konudaki çalışmalar genel olarak dikkate alındığında, çokkültürcülük konusundaki yaklaşımları ansiklopedik düzeyde tanımlama ya da tanıma çabasının ötesinde, gerek bu konudaki literatürle uzun yıllardır ilgili olma hali gerekse de özellikle İsveç ve Kanada örneğinde yurtdışında edinilen gözlem ve deneyimlerin de katkısıyla, çokkültürcülük eksenindeki egemen yaklaşımlara dair eleştirel perspektifte bir değerlendirme yaparak, bu konudaki bilimsel literatüre katkıda bulunulması amaçlanmaktadır.

1. Kimlik Siyaseti ve Çokkültürcülük

Kimlik; bir yönden algılama, öte yandan da bir inşa sürecinin varlığına işaret eder ve belirli bir etkileşimin neticesinde bir tanı(mla)ma ve temsil aracı olarak ortaya çıkar. Kimlik inşasında sadece kendine dair değil, aynı zamanda 'öteki'ye dair algı ve tanımlama büyük önem taşımaktadır. Zira kimlik inşa süreci, bir yönüyle birtakım benzerlikler ya da ortaklıklar üzerinden yürütülürken, öte yandan da çeşitli farklılıkların ön plana çık(arıl)masına ve dolayısıyla da kendini "öteki" olandan ayırttırmaya yönelik bir çabayı içerir. Bu çaba bireysel bir düzlemde olabileceği gibi çeşitli sosyal kimlikler etrafında da olabilir. Bu sosyal kimlikler; cinsiyet, din, medeniyet, kültür, ulus ya da etnik yapı gibi unsurlarla ilişkili olabileceği gibi çevre ya da hayvan hakları savunuculuğu, savaş karşıtlığı, sportif tutkular gibi çeşitli ortak ilgilere, beklentilere ya da çıkarılara dayalı olarak da şekillenebilmektedirler. Bu birbirinden farklı unsurlar, diğer insanlarla etkileşim sürecinde kendimizi ve başkalarını nasıl tanımladığımız ve başkalarının bizi nasıl görmesini istediğimiz ya da hangi gruplara kendimizi ait gördüğümüz noktasındaki fikirlerimize yön verebilmektedir. G. H. Mead'ın dikkat çektiği üzere (1982: 55), insanlar çevreden merkeze doğru örgütlenen bir sosyal bilince sahiptirler. Sosyal kimlikler, hem grup üyelerinin belli noktalarda kendi aralarında sağladıkları mutabakat ve 'öteki'ye karşı uyumsuzluk noktaları aracılığıyla hem de öteki insanlarla müzakere ve sosyal etkileşim süreci neticesinde üretilmektedir.

İnsanın diğer canlılardan farklı olarak kültür meydana getiren ve bunu sonraki nesillere aktarabilen ve hem kendisini hem de kendisi dışındakileri tanımlayabilen bir varlık olduğu dikkate alındığında, kimlik olgusu tarihin ilk dönemlerinden itibaren mevcut olmakla birlikte, sosyal bilimler literatüründe asıl ön plana çıkmaya başlaması daha ziyade 1960'lı yıllardan itibaren olmuştur. Geleneksel değerlerin ön planda olduğu toplumlarda; ortak değerler ve 'biz' bilinci daha baskın olduğu için farklılıkların temel alındığı kimliklerin ön plana çıkmasından öte, benzerlikleri ifade eden kapsayıcı 'üst' kimlikler daha çok ön plandaydı ve bu kimliklere dayalı tanımlamalarda özellikle 'din' ya da 'inanç' olgusu merkezi bir yer tutuyordu. Modern toplumların evriminde de seküler bir düzlemde de olsa öngörülen, bir yönüyle farklılıkların ötesinde türdeşlik bir yönüyle de farklılık olmuştur. Ulus-devletleşme süreci ve bu sürecin ideolojik temelini oluşturan ulusalcılık; ulus-üstü ya da ulus ötesi bir yapı olan imparatorlukların ve krallıkların parçalanmasına neden olmuştur. Ulusalcılık; diğer uluslardan farklı olma iddiasını taşırken, kendi içerisinde ise türdeş bir yaklaşım öngörmüştür.

Farklı gelişim evrelerinde olsalar dahi, geleneksel değerlere dayalı yaklaşımlardan arınıp, bilimsel gelişmeleri yegâne rehber edinmeleriyle birlikte toplumların giderek birbirlerine daha çok benzeyeceklerine dair vurgular içeren modernist paradigmlar, XVIII. ve özellikle de XIX. yüzyıldaki popüler makro yaklaşımları oluşturmaktaydılar. Hermenötik ekol ve Frankfurt Okulu düşünürleri örneğinde XX. yüzyılın başında eleştirilmeye başlanan bu yöndeki üst anlatılar, aynı yüzyılın ikinci yarısından sonra post-modern kuramların giderek ön plana çıkmasıyla birlikte daha sert eleştirilere maruz kalmıştır. Post-modern yaklaşımlara genel olarak bakıldığında, türdeşliklere karşın farklılıkların, genele ya da evrenselliğe karşın

yerelliğin ve monist anlayışlara karşı çoğulculuğun vurgulanması söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında post-modern teorinin yükselişi, aynı zamanda kimlik siyasetinin yükselişine işaret eder. Ters yönden bir ifadeyle, kimliklere dayalı mücadelelerin giderek daha çok ön plana çıkmasının, sosyo-politik çerçevedeki post-modern yaklaşımların şekillenmesinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle sosyal, siyasal ve iletişim alanındaki yeni gelişmeler, farklılıkları ifade etme aracı olarak kimlik olgusunun daha çok ön plana çıkmasını etkilemiştir. Böylece kapsayıcı 'üst' kimliklerden öte 'alt' kimlik türleri ve bu kimliklerin, "tanınma" ya da "haklar" temelindeki mücadeleleri giderek daha çok ön plana çıkmaya başlamıştır.

Modern siyasal yapıda, üst organizasyon modeli olarak karşımıza çıkan ulus-devlet anlayışı, kuruluş paradigması itibariyle, kültürel açıdan monist ve asimilasyoncu bir özellik taşır. Zira ulus-devlette, ulusun tamamını kapsayıcı olduğu varsayılan homojen bir kültürel yapı öngörülür ve ulusal sınırlar içerisinde yaşayan tüm bireylerin (farklı kültürel geçmişlerden gelseler dahi) bu ulusal kültürü ve kimliği benimsemeleri ve bu doğrultuda güçlü bir aidiyet taşımaları kendilerinden beklenir. Özellikle ulus-devlet tecrübesinin başlangıcından 1960'lara kadar olan süreçte, asimilasyoncu perspektiflerin oldukça belirgin bir şekilde ön planda olması bu durumun göstergesidir. Tarihsel anlamda bakıldığında da tek tipçi bir yaklaşımı esas alan ve totaliter bir yaklaşım barındıran faşist rejimlerin de ulus-devlet tecrübesi altında ortaya çıkmaları tesadüfi değildir.

Cinsel, sosyal, etnik, dinsel, dilsel, biyolojik, ekonomik, kültürel ya da ideolojik düzeyde farklılıklar barındırsalar dahi, ulus-devletteki bireylerden, bir üst kimlik modeli olarak ulusu, bireysel ya da grup temelli farklılıklarının ve çıkarlarının üstünde tutmaları kendilerinden beklenir.¹ Bununla birlikte XX. yüzyılın ikinci yarısında ulus-devletlerin farklılıkları dışlayıcı söz konusu özelliklerinin eleştiri konusu olduğu ve kimlikler ekseninde birtakım toplumsal hareketlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Amerika'da Siyahilerin kendilerine yönelik ayrımcılığa karşı başlattıkları 'Sivil Haklar Hareketi' (1955-1968) ve 1960'lı yıllardaki ikinci dalga feminist hareketler bu duruma örnek gösterilebilir. Özellikle 'Sivil Haklar Hareketi'nin, çokkültürcü dalganın ortaya çıkmasında büyük etkileri olmuştur.

Kimlikler etrafındaki taleplerin ya da mücadelenin önemli boyutlarından bir tanesi de azınlık grupları ile ilgilidir. Gerek imparatorluklar ya da krallıkların yıkılmasının akabinde modern ulus-devletlerin sınırları çizilirken, gerekse de iki dünya savaşı ya da sonrasındaki siyasal gelişmelerin etkisiyle ulus-devletlerin sınırları tekrar şekillendiğinde de bazı devletlerin sınırları içerisinde, egemen durumdaki etnik unsurlardan farklı birtakım azınlıkların kalmış olması bu çerçevede değerlendirilebilir. Ukrayna ya da Almanya'daki Ruslar, Polonya'daki Almanlar, İsveç'teki Finliler ve Finlandiya'daki İsveçliler, Belçika'daki Fransızlar ve Almanlar, Romanya'daki Macarlar bu duruma örnek gösterilebilir. Bu azınlık grupları özellikle etnisite, dil ve kültür etrafında kimlikleriyle ilgili birtakım hak taleplerinde bulunmuşlardır. Bu durum, Batılı devletlerdeki asimilasyoncu politikalara karşı tartışmaları da alevlendirmiştir.

Modern-ulus devletin Avrupa'da tarih sahnesine çıktığı yıllarda, kendisiyle özdeşleştirilen başlıca hususlardan bir tanesi de endüstriyel alandaki gelişmeler olmuştur. Endüstriyel devrimin bir ürünü olarak ortaya çıkan proletarya sınıfının, fabrikalardaki kötü ve ağır çalışma koşulları dolayısıyla XIX. yüzyılda sık sık ayaklandığı bilinen bir durumdur. Avrupa'daki gelişmeler ışığında bakıldığında XIX. yüzyıl, sınıf çatışmalarının ya da sınıfsal mücadelenin öne çıktığı bir yüzyıl olarak değerlendirilir. Hatırlanacağı üzere A. Comte öncülüğünde bir sosyal bilim disiplini olarak sosyoloji XIX. yüzyılda Fransa'da ortaya çıktığında, başlıca iddialarından biri; toplumsal yasaların keşfedilmesiyle, toplumsal düzeni tehdit eden işçi ayaklanmalarının önceden öngörülüp denetim altına alınabileceği ve böylece toplumda "düzen" ve "ilerleme"nin sağlanabileceği yönündeydi. Gerek çalışma koşullarını iyileştirmeye yönelik düzenlemeler ve bu ekseninde verilen birtakım haklar, gerekse de teknolojinin ilerlemesiyle işçi sınıfındaki nicel daralma ve dönüşüm neticesinde, sınıf temelli mücadeleler büyük oranda etkisini yitirmiştir. Post-endüstriyel toplumlarda sınıf temelli mücadele yerine, farklı temsillere dayalı kimliklerine yönelik birtakım hak taleplerinde bulunan insanların verdikleri mücadele ön plana çıkmaya başlamıştır.

XX. yüzyılın ikinci yarısı, uluslararası göçlerin ön plana çıktığı bir evre olmuştur. Batılı devletlerin sömürgeleştirdiği ülkelerin bağımsızlıklarını ilan etmelerinin akabinde, eski sömürgelerinden Batılı devletlere yönelik kitlesel boyutta birtakım göçlerin gerçekleşmesinin yanında, II. Dünya Savaşı dolayısıyla büyük nüfus kaybı yaşayan önde gelen Batılı devletlerin, savaş sonrası ekonomik alandaki yenilenme ve kalkınma sürecinde emek piyasalarındaki açık dolayısıyla dışarıdan işgücü ithal etme yoluna gitmeleri nedeniyle de birtakım işçi göçleri gerçekleşmiştir. Yine gerek politik baskılar ya da askeri darbeler gerekse de yaşanan birtakım savaşlar nedeniyle anavatanlarını terk edip Batılı devletlere iltica için göç edenler olmuştur. Bu süreçte Batı Avrupa'ya ve Kuzey Amerika'ya pek çok göç akımı gerçekleşmiştir ve bu göç

¹ Bu konuda ayrıntılı bir okuma için bkz. Anderson (2017).

sürecine özellikle Batı dışı toplumların dahil olmasıyla, Batılı toplumlardaki kültürel çeşitlilik giderek artmıştır. Göçün ilerleyen süreçlerinde göçmenlerin özellikle dil, din ve kültürel haklar çerçevesinde, kimlikleriyle ilgili birtakım talepleri olmuştur.

Geçmişle kıyaslanınca, küresel çağda gerek uluslararası hukuktaki gelişmeler gerekse de kitle iletişim araçlarındaki gelişmelerin etkisiyle kimlikleri dolayısıyla baskı altında olan birey ya da toplulukların seslerini duyurabilme imkânlarının artması, kimlikler etrafındaki yürütülen tanınma mücadelesini yakından etkilemiştir. Günümüzde sosyal medyanın gerek Arap baharı sürecinde gerekse de diğer toplumsal olaylarda oynadığı rol, bu durumun göstergelerinden biridir. Uluslararası hukuk ve kitle iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler, değişik yelpazeler içinde yer alan farklı birey ya da grupların; cinsel, dilsel, dinsel, etnik ya da kültürel kimlikleri için verdikleri mücadeleyi yakından etkilemiştir. Farklılıkların tanınması etrafındaki bu kimlik talepleri, kimlikler odağında bir siyasal uzlaşma arayışını ve buna yönelik bir anlayışı ifade eden çokkültürcülüğün,² giderek daha çok ön plana çıkan konulardan biri haline gelmesine neden olmuştur. Irkı ya da etnik yapısı, kültürü, cinsiyeti, fiziksel ya da bedensel yeterliliği, anadili, dinsel ya da cinsel tercihi dolayısıyla ana topluluktan dışlanmış kesimlerin, kimliklerine yönelik negatif ayrımcılığa karşı verdikleri tanınma mücadelesi, çokkültürcülük konusundaki tartışmalarla doğrudan ilgilidir. Bu kesimler, sahip oldukları kimliğin ve onu temsil eden değerlerin dışlanmadığı, kendi farklılıklarıyla uzlaşan ve onları kapsayan çoğul bir yurttaşlık anlayışı için birtakım taleplerde bulunmuşlardır.

2. Çokkültürcülüğü Savunan Ana Yaklaşımlar ve Paradoksları

Çokkültürcülük, ilk olarak etnik sorunlara bir çözüm olarak öne sürülmüş, sonrasında farklı ırkları, dinleri ve grupları kapsayan bir yaklaşım olarak gelişmiş ve hiyerarşik yapıların yerini alan demokratik vatandaşlık düzenlemesi olarak kabul görmüştür (Kymlicka, 2012: 1; 2015). Dünyada ilk olarak Kanada'da, Pierre Trudeau başkanlığındaki hükümetin, 1971 yılında federal çokkültürcülük politikasını resmi olarak ilan etmesiyle birlikte bu konuda yeni bir aşamaya geçilmiştir.³ Kanada'nın akabinde çoğunluğu Anglo-Sakson olan (Avustralya, Yeni Zelanda, İngiltere, Hollanda, İsveç gibi) başka ülkelerin de çokkültürcülüğü devlet politikası olarak kabul etmeleri, özellikle 1970'lerden itibaren çokkültürcülük konusunda bilimsel literatürün giderek artışı göstermesinde ve bu konunun daha çok tartışılmasında önemli rol oynamıştır.

Çokkültürcülük konusunda farklı açılardan pek çok tartışmanın mevcudiyetine rağmen, bu görüşü savunanlar bağlamında bu konudaki yaklaşımları; liberteryen (libertarian) ve komüniteryen (communitarian)⁴ anlayış olmak üzere temelde ikiye indirgemek mümkündür. Bu iki eğilim arasındaki temel tartışma, çokkültürcülük konusundaki düzenleme ve uygulamaların hangi kriterler dahilinde ve nasıl olacağı yönündedir. Liberteryen yaklaşımı savunanlar, çokkültürcülük eksenindeki hakların, bireysel özgürlükler temelinde ya da birey merkezli düzenlenmesi gerektiğini savunurken, komüniteryen anlayışı savunanlar ise, bu konudaki düzenlemelerin topluluk ya da gruplar ekseninde yapılması gerektiğini savunmaktadırlar. I. Kant, J. Locke ve J. S. Mill'in devamcısı kişiler olarak John Rawls, Isaiah Berlin, Bruce Ackerman, Will Kymlicka, Joseph Raz, Robert Nozick, Ronald Dworkin, Thomas Nagel gibi teorisyenler liberteryen anlayışın; Charles Taylor,⁵ Michael J. Sandel, Alasdair C. MacIntyre ve Michael Walzer gibi teorisyenler de komüniteryen anlayışın başlıca savunucuları olarak tanınmaktadırlar.

Liberteryen yaklaşımı savunanların liberalizmden etkilenmeleri ve bu yaklaşımın 1960'ların sonu ve özellikle de 1970'li yılların başından itibaren giderek ön plana çıkması dolayısıyla neo-liberaller olarak da tanımlanmaları söz konusudur. Zira söz konusu dönem, neo-liberalizm eksenindeki yaklaşımların Batı'da ön plana çıkmaya başladığı dönemdir. Ancak neo-liberal yaklaşımın ortaya çıkışından önce, çokkültürcü anlayışın sosyal liberalizmde kök saldığını, buna karşın çoğu neo-liberalin çokkültürcü anlayışa yönelik muhalif bir tavır sergilediğini belirtmek gerekir. Nitekim ABD, İngiltere, Kanada ve Avustralya'daki ilk dalga neo-liberalizm, çokkültürcülüğe yönelik eleştirel bir yaklaşım barındırmaktaydı ve bu noktadaki temel eleştiri; çokkültürcülüğün, etnik girişimciler ve onların bürokrasi içindeki rantçı müttefikleri tarafından

² Gerek C. Taylor (1995: 45) gerekse de W. Kymlicka (2006a: 454), çokkültürcülüğün, sınıf temelli diğer siyasi hareketlerin aksine, kimlik temelli olduğuna ve dolayısıyla kimlik politikasıyla ilgili olduğuna dikkat çekmişlerdir.

³ Kanada'da 1971 yılından itibaren çokkültürcü siyasetin uygulanmaya başlamasından yıllar sonra, Brian Mulroney yönetimindeki hükümet, 21 Temmuz 1988'de "Kanada Çokkültürcülük Yasası" (Canadian Multiculturalism Act) başlıklı yeni bir düzenlemenin mecliste onaylanmasını sağlamıştır. Bu düzenlemeyle, Kanada'daki etnik, ırksal, dilsel, dinsel çeşitliliğin koruma altına alınması ve bu çeşitliliğe sahip bireylerin ya da toplulukların topluma tam ve eşit katılımlarının teşvik edilmesi amaçlanmıştır.

⁴ Toplulukçu olarak da çevrilebilecek bu kelime için bu konudaki Türkçe metinlerde cemaatçilik kelimesinin de sıklıkla kullanıldığını belirtmekte yarar var.

⁵ A. Heywood'un, komüniteryen çokkültürcülüğün önde gelen ismi C. Taylor'ı liberal cemaatçi olarak nitelendirdiğini de belirtelim (2014: 231). MacIntyre ya da Sandel gibi komüniteryenlerle karşılaştırıldığında, Taylor'ın liberalizmi tamamen reddetmediği dikkate alındığında, bu tür bir nitelendirme daha iyi anlaşılabilir. Taylor (2006: 78), ana liberal akımdan farklı olarak, demokratik bir toplumun 'iyi yaşam' konusunda herkesin kabul ettiği bir tanıma gereksinimi olduğunu savunan liberal yaklaşımı savunmaktadır.

devlet gücünün ele geçirilmesi ile kendi özel çıkarları doğrultusunda piyasaya haksız müdahale etmelerinin bir örneği olduğu üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Neo-liberaller başlangıçta çokkültürcülüğü, bir çeşit refah devleti liberalizmi ya da müdahaleci refah devletinin patolojisi olarak gördükleri için bu yaklaşıma karşı çıkmışlardır (Kymlicka, 2013: 107). Ancak başlangıçtaki bütün eleştirilere rağmen, Batı'da neo-liberal çağ olarak nitelendirilen dönemde çokkültürcülüğün yaygınlaşmaya başladığını ve ilk dalga sonrasındaki süreçte, neo-liberal aktörlerin çoğunun, (liberal) çokkültürcülüğü kullanışlı görüp, savunduklarını da belirtmek gerekir. Yine de çokkültürcülük konusunda neo-liberaller şeklinde bir yönüyle sorunlu bir indirgeme dolayısıyla yanlış anlamalara sebep olmamak ve çokkültürcülük eksenindeki tartışmalara doğrudan atıf yapmak için liberteryen kavramını kullanmak daha doğru olacaktır.

Gerek klasik teorik çerçevesi, gerek son dönemlerde ortaya konan pratikleri, günümüzde liberalizmin birey, adalet ve özgürlük gibi temel kabullerinin eleştirel bir şekilde yeniden ele alınmasına ve çerçevesinin daha da genişletilmesine neden olmuştur. Klasik liberalizmin temel kabullerini, günümüz tartışmaları bağlamında daha geniş bir çerçevede yeniden ele alan liberteryen yaklaşım, çokkültürcülük tartışmalarında da farklı yorumlar getirerek, toplum ve siyaset tartışmalarına teorik ve politik düzlemde canlılık kazandırmıştır (Şimşek, 2012: 94). Liberteryen anlayışı savunanlar, toplumsal aidiyetlerden bağımsız olarak, evrensel çerçevede, bireylerin temel özgürlükler ve fırsatlar bağlamında eşitliğini savunmaktadırlar (Rawls, 1999: 54). Temel özgürlükler vurgusunda ya da daha sıklıkla kullanılan bir kavram olarak "irade ve tercih özgürlüğü" (liberium arbitrium) noktasında, özgürlüğün öznesi olarak; ulus, toplum, topluluk ya da bir grubun görülmesinden öte, sadece 'birey'in görülmesi söz konusudur. Bu noktada özgürlüğün ve hakların, toplumsal baskılardan korunarak yasal güvenceler altına alınması, üzerinde durulan başlıca hususlardan bir tanesidir. Liberal yaklaşıma eleştirel bir yaklaşım olarak 1980'li yıllardan itibaren ön plana çıkmaya başlayan komüniteryen yaklaşımda, toplumdan ve toplumsal değerlerden arınık bir bireyin sözü konusu olamayacağı savunusundan hareketle, birey merkezli değil, topluluk ve gruplar temelli farklılıklar üzerinde durulmuş ve çoğul farklılıklara dayanan kimliklerin güvence altına alınması gerektiği belirtilmiştir.

Liberalizmde, 'yükümsüz özne' (unencumbered self) anlayışı doğrultusunda, (dinsel cemaatler gibi) herhangi bir grup veya (ulus, toplum ya da topluluk gibi) üst bir kolektif bütüne karşı, bireyin özgürlüğü ve üstünlüğü savunulur. Bu anlamda toplumsal iradenin, bireysel iradeye karşı üstünlüğü fikrine karşı çıkılır ve kendini geliştirmenin ve gerçekleştirilmenin ancak bireysel olarak başarılacağı üzerinde durulur. Durkheimci bir perspektiften bakıldığında, toplumun bireye indirgenemeyeceği ve bireylerin toplamından oluşan bir yapı olarak tarif edilemeyeceğine dair yaklaşıma karşı liberteryenler, toplumun kurucu unsurunun ve temel biriminin birey olduğunu vurgularlar⁶ ve bireyin toplumsal yükümlülükler ya da sorumluluklar ekseninde ele alınıp, özgürlüğünün sınırlandırılmasına karşı çıkarlar. Bu noktadaki temel savunu, rasyonel tercihlerde bulunabilen bir varlık olarak her bireyin kendisi için neyin en 'iyi'si olduğunu bizzat kendisinin bileceği ve bu açıdan bireylere toplumsal bir 'iyi'nin ya da 'ortak iyi'nin dayatılmaması gerektiği yönündedir. Bireylere dayatılan 'ortak iyi' ya da 'iyi yaşam' modelleri, belirli bireyler için bir anlam ifade ederken, diğerleri için değerli ya da kabul edilebilir görülmez. Liberteryen yaklaşım, bireylerin 'iyi yaşam' algılarının birbirinden 'farklılık' taşıdığını, bundan dolayı meşru bir siyasal otoritenin ahlaki birtakım referanslarla bireylere 'ortak iyi' dayatmasında bulunmak yerine, bireysel farklılıkları koruyan adil bir yönetim sergilemesi gerektiğini ve bu bağlamda 'hakkaniyet'in 'iyi'ye üstünlüğünü savunurlar.

Rawls (2007: 212), demokratik bir toplumun üyelerinin, en azından sezgisel anlamda, daha önemli girişimlerin zamanlamasında ve iyi anlayışlarını, hayat boyu en rasyonel şekilde olmasa da en azından mantıklı (ya da tatminkar) bir şekilde takip etmeleri için (zihin, beden, zaman ve enerji gibi) gerekli kaynakların düzenlenmesinde rehber edinecekleri rasyonel bir hayat planına sahip olduklarını ileri sürmektedir. Bu açıdan liberteryenlere göre, bir birey yaşamı için neyin değerli olduğuna, ancak kendisi karar vermelidir ve ait olduğu ulus, toplum ya da grubun bireyi baskı altına alarak, kendisi için neyin daha değerli olması gerektiği yönünde ona bir dayatmada bulunmaması gerekir. Dolayısıyla makullüğün ölçütü, toplumsal beklentiler, değerler ya da isteklerden öte, bizzat bireyin kendi istekleri ya da iradesi olarak görülmektedir.

A. Heywood (2011: 167), bu noktada birtakım eleştirilerde bulunarak, liberalizm ve çokkültürcülüğün birbirleriyle tamamiyle uyumlu olmadıklarına dikkat çekmektedir. Ona göre liberalizmin temel ilkelerinden olan bireycilik, şahsi ve bireysel kimliğin etnisite, ırk, kültür, dil, din ya da her ne üzerinde temelleniyor olursa olsun, tüm kolektif kimlikler üzerindeki birincil önemini vurgulaması anlamında çokkültürcülükle çatışır. Liberalizm, ulusallık ya da toplumsallığın ötesinde, evrenselci bir anlayışı benimser ve sahip olduğu ilkelerin evrensel ilkeler olduğunu öne sürer. Örneğin (bireyin hür

⁶ Sosyolojide ve muhafazakar ideolojide en temel toplumsal birimin "aile" olduğuna dair sıklıkla vurgular yapıldığını hatırlatalım.

iradesiyle tercihte bulunma ve ifade etme hakkını içeren) özgürlük, hoşgörü, fırsat eşitliği gibi ilkeler, evrensel ilkeler olarak kabul görmektedir. Bu yönüyle liberalizm, kişisel otonomi ve tercih özgürlüğünün kişisel gelişim için olmazsa olmaz önkoşullar olarak belli bir 'iyi yaşam' kavramlaştırması öne sürer. Heywood, bundan dolayı liberallerin, hoşgörülü olanı hoş görme eğiliminde olduklarına dikkat çeker. Bu noktada gelenekler, dinsel ya da kültürel inanışlar, illiberal ve hoşgörüsüz görülmektedir. Heywood, bu durumun, liberalizme mesafeli yaklaşan çokkültürcülük savunucuları tarafından, liberal hoşgörünün bir çeşit kültür emperyalizmi olarak görülmesine neden olduğunu ve bu şekilde Batı inanışlarının, değerlerinin ve hassasiyetlerinin dünyanın geri kalanına empoze edilmesi yönünde bir teşebbüs içerdiği algısının oluştuğunu ifade etmektedir.

İsveç'te gerek Müslümanların kurduğu sivil toplum kuruluşları (STK) gerekse diğer dinsel gruplara ait STK'lar ile yapılan görüşmelerde, eşcinsellik konusunda ne düşündüklerinin ve bu konuya yönelik tepkilerinin devlet görevlilerince tespit edilmeye çalışılması ve olumsuz bir karşı çıkış sergileyen STK'lara yapılan devlet yardımının kesilmesi yönünde bir politika izlenmesi, bu noktada kayda değer somut bir örnektir. Zira inanç değerleri bu tür bir duruma, ahlaki gerekçelerle karşı olan yapıları, eşcinsellere karşı herhangi bir şiddet sergilemedikleri halde, fikrîsel düzlemdeki karşı çıkışları dolayısıyla hoşgörüsüz olarak nitelendirmek, bir yönüyle bu tür grupların, irade ve tercih özgürlüğünü engelleyen bir paradoks barındırmaktadır.

Liberteryen yaklaşımda devlet ve kurumları, nötr (değer yansız) olarak görülmekte ve bu durumun, bireysel farklılıkların ve özgürlüklerin sınırlandırılmaması yönünde güvence sağladığına dair bir eğilim ağır basmaktadır. R. Nozick (2006: 204), liberal değerleri benimsemiş minimal devletin, kabul edilebilecek en geniş devlet olduğunu, daha geniş yetkileri olan bir devletin ise insan haklarını ihlal edeceğini savunmaktadır. Bu bağlamda liberteryenler, devletin bir yönüyle 'dadı devlet' olmaması gerektiğini, her türlü 'iyi anlayış' karşısında tarafsız olması gerektiğini savunmaktadırlar. Çağdaş liberal teorinin önde gelen isimlerinden W. Kymlicka (1995: 13), liberallerin -inanç, konuşma, örgütlenme, meslek ve daha yakın tarihlerden itibaren, cinsiyet özgürlüğü dahil olmak üzere- devletin müdahale etmeyeceği temel bir kişisel özgürlük alanı ve bunun yanı sıra başkalarının bu alana verebilecekleri zararlardan korunmayı talep ettiklerini belirtmektedir. R. Dworkin de (2006b), bireylerin 'iyi yaşam' konusunda yaptıkları farklı tercihler karşısında, devletin tarafsız olması gerektiğini savunmaktadır. Liberal kuram, yurttaşların ancak tek bir koşulda, devletin -yasama, yürütme, yargı organları ve sunduğu diğer hizmetlerle- muhtelif dinsel ve ahlaksal inançlara sahip yurttaşları arasında bir ayırım yapmaması ve tarafsız kalması halinde özgür olabileceklerini ve rasyonel bir işbirliği içinde hareket edebileceklerini vurgulamaktadır (Moodod, 2014: 42).

İdeal bir toplumdaki bireysel özgürlüklerin geniş boyutundan bahseden liberal teori (Berlin, 2002: 285), bireysel özgürlükler ya da eşitlik söz konusu olduğunda, kâğıt üstünde çoğu insana çekici gelebilecek birtakım söylemler dile getirmesine karşılık, aynı söylemlerin pratiğe aktarımındaki sorunların, bu teorinin en büyük açmazlarından biri olduğunu söylemek mümkündür. Liberal sistemde devletin birbirinden farklı ırklar, etnik unsurlar, kültürler, diller ya da dini inançlar karşısında tarafsız olma iddiasına karşılık, pratikte bu konudaki işleyişin hakikatte daha farklı olması bu durumun göstergelerinden biridir. Zira liberal ve seküler de olsa, devlet ile belirli bir ırkın, etnisitenin, dilin ya da dinin birbirinden net çizgilerle ayrılabilmesi yönündeki yaklaşım, pratikte büyük oranda yanlışlanmaktadır.⁷ Her devletin bir ya da birden fazla resmi dili olduğu ve bunun nihayetinde bir tercih içerdiği dikkate alındığında, devletin bu konuda tarafsızlığını iddia etmek güçtür. Yine örneğin Batılı liberal devletlerde, seküler bir yaklaşım ve dinsel açıdan çoğulcu bir yapı olmakla birlikte, Hristiyanlığın 'de facto' egemenliği söz konusudur. Hristiyan geleneğinden gelen özel günlerin, Batılı liberal devletlerin çoğunun bu konudaki tercihleri neticesinde, resmi tatil günleri olarak kabul görmesi ve diğer inanç gruplarının bu bağlamda dışlanması bunun göstergelerinden biridir.⁸ Yine çeşitli liberal devletlere ait paralarda ya da devletin birtakım farklı hizmetlerinde özellikle Hristiyanlık kaynaklı sembollere ya da değerlere yer verilmesi de bu bağlamda eleştiriye açık bir durum oluşturmaktadır. Hristiyanlık ve Yahudilikten farklı olarak, özellikle Müslümanların, dinsel inançları doğrultusundaki yaşam tarzları konusunda yaşadıkları sorunlar ve devlet engelleri de bu konudaki bir diğer zıtlığı oluşturmaktadır.⁹ 'Amiş'ler, 'Quaker'lar ve 'Hutterit'ler gibi beyaz Hristiyan ya da 'Hasidik'ler gibi Yahudi gruplara ya da dinsel tarikatlara zorunlu askerlik hizmetinden ya da çocuklar için zorunlu eğitimden muafiyet gibi yasal haklar tanınırken, Batı'ya ait görülmeyen inançlara karşı ise önyargılı yaklaşım sergilenmesi ve Batılı görülen

⁷ Bu konuda daha ayrıntılı tartışmalar için bkz. Kymlicka (2002).

⁸ Liberal teoriyi savunmasına karşılık, Kymlicka'nın da bu noktada benzer eleştirilerde bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu konuda bkz. Kymlicka (1995).

⁹ T. Moodod'un çokkültürcülük ekseninde, İngiltere'deki Müslümanların bu noktada yaşadıkları sorunlara yer verdiği çalışması için bkz. Moodod (2005).

dini grupların aksine, bunlara yasal engeller çıkarılması, çokkültürcülük bağlamında eşitsizliğe neden olan paradokslardan biridir.

Liberal bakış açısındaki 'kendilik/benlik' (self) ya da 'bireysel otonomi' (individual autonomy) anlayışına göre, bireyler var olan toplumsal uygulamalara katılımlarını sorgulamakta özgürdürler ve bu uygulamaların artık gereksiz olduğunu düşünürlerse, bunları yerine getirmemeye karar verebilirler. Bunun sonucunda, bireyler herhangi bir ekonomik, dini, cinsel ve boş zamanlarını dolduran ilişkilerine has yükümlülükle tanımlanamazlar ve herhangi bir ilişkiyi gözden geçirmekte ve reddetmekte serbesttirler (Barry, 2001: 123; Kymlicka 2006b: 225). Liberaller bireyin kültürel, dinsel, etnik ya da toplumsal aidiyetler üzerinden tanımlanmaması gerektiğini savunmaktadırlar. Liberal teorideki toplumdan soyutlanmış birey anlayışının, bir yönüyle bireyi köksüz ya da soyut bir konuma indirgediğini belirtmek gerekir.¹⁰ Seçme özgürlüğü bağlamında bakıldığında, bireylerin seçme kapasitelerine dair gelişimleri de nihayetinde belirli bir toplumsal ve kültürel bağlam içerisinde olmaktadır. Bu durum dikkate alındığında, temel liberal ilkelerin, toplumsal bağlam bir tarafa bırakılarak ya da bireyin sosyal rollerinden soyutlanarak öne çıkarılması, bir yönüyle sorunlu bir hal oluşturmaktadır.

Bu noktada liberteryen yaklaşım üzerinden komüniteryen yaklaşıma yönelik yapılan, topluluksal aidiyetlerin bireysel özgürlükleri sınırlandırıcı ya da engelleyici bir unsur olarak görülmesi yönündeki eleştirinin, tersine çevrilerek, liberteryen yaklaşımın bizzat kendisine yöneltilebileceğini söylemek gerekir. Örneğin, çocukların eğitimi ve (kültür, din gibi) aidiyet ya da kimlik kaynaklı değerlerin aktarımı konusunda, toplulukçu yaklaşıma yönelik birtakım eleştiriler yöneltirken, liberal devletlerdeki zorunlu eğitim politikası, bu konuda bir yönüyle paradoks oluşturmaktadır. Yetişkin olmadıkları ve buna bağlı olarak irade kabiliyetlerinin tam gelişmediği dikkate alındığında, bir ailenin kendi çocuğunun edinmesini istediği değerler konusunda, liberal kanattan yöneltilecek komüniteryenlik karşıtı eleştirilere karşın, çocuklar için devlet kurumlarındaki eğitimin yasal olarak zorunlu kılınması ve yine bu eğitim sürecinde, iradelerinden ve tercihlerinden bağımsız olarak, çocuklara belli birtakım değerlerin aktarımı ve de 'ideal' vatandaşlıkla ilgili yükümlülüklerin bu süreçte edindirilmeye çalışılması, liberal kuramla karşılaştırıldığında bir yönüyle zıtlık oluşturmaktadır.

Liberal bir sistemde devletin bütün nötr olma iddiasına karşın, hakikatte ne siyasal, ne sosyal ne kültürel hatta ne de ekonomik açıdan tamamen nötr ol(a)madığını söylemek mümkündür. Örneğin bütün liberal devletlerin işgücü göçü ile ilgili kurallar koymaları ve bu konuda çeşitli sınırlandırmalarda bulunmaları, bu noktada piyasaya müdahale olarak nitelendirilebilir. Yine alkol, uyuşturucu, sigara kullanımı gibi konularda getirilen yasal sınırlandırmalar da teorik açıdan devletin hakikatte nötr ol(a)madığının göstergesidir. 18 yaşından küçüklere sigara ve alkol ürünleri satılmaması yönündeki yasal düzenlemeler ya da liberal de olsa çoğu devlette mevcut olan uyuşturucu madde üretiminin, satışının ve kullanımının, yetişkin insanları da kapsayacak şekilde yasadışı olarak görülmesi ve engellenmesi, devletin bireysel özgürlükler söz konusu olduğunda tam anlamıyla nötr görülemeyeceğinin göstergesidir. Bu konularda devlet, bireyler adına 'iyi yaşam' konusunda karar vererek, bu tür ürünlerin satışının sınırlandırılması ya da tamamen yasaklanması yönünde yasal düzenlemelere başvurarak, uygulamada bunun takibini yapabilmektedir. Dworkin (2006a: 49), liberallerin büyük çoğunluğunun, uyuşturucu kullanımı ve cinsi münasebetlere bağlı 'ahlaki' suçların, yetişkinler söz konusu olduğunda cezalandırılmamasından yana olduklarını ileri sürmektedir. Ancak bu iddiaya karşın, liberal devletlerde pratikte işleyişin büyük çoğunlukla aksi yönde olduğunu belirtmek gerekir.¹¹

Her bireyin hakikatte eşit olmadığı bir ortam ya da koşulda, liberteryen yaklaşımdaki 'fırsat eşitliği' ya da 'muamele eşitliği' ilkesi de çeşitli yönlerden eleştiri konusu olabilmektedir. Nitekim liberteryenlerin kendi içinde de bu konuda çeşitli tartışmalar yürütülmektedir.¹² 'Eşitlik ve adalet', tıpkı 'eşitlik ve özgürlük' ilkelerinde olduğu gibi zaman zaman çatışabilen değerler olabilmektedirler. 'Eşitlik ve özgürlük' prensibindeki zıtlık bağlamında bakıldığında, eşitliği sağlamak için bazen özgürlükleri sınırlandırmak ya da kısıtlamak gerekebilir. 'Eşitlik ve adalet' prensibindeki zıtlık bağlamında bakıldığında da varlıklı bir ailede doğan bir çocuk ile yoksul bir ailede doğan çocuğun aynı fırsat eşitliğine sahip olduklarını ve dolayısıyla aynı muameleyi görmeleri gerektiğini söylemenin çeşitli yönlerden sorunlar barındırması gibi cinsiyet ya da fiziksel yeterlilikler, ırk ya da etnisite, din ya da dil gibi konularda, pratikte ayrımcılığa maruz kalanların

¹⁰ Komüniteryen kanatta yer alan M. Sandel'in bu konuda liberal anlayışa yönelik eleştirileri için bkz. Sandel (1998; 2006). Yine bu konuda ayrıca bkz. Walzer (2006).

¹¹ Olası yanlış anlamaları engellemek için bu yöndeki eleştirinin, uyuşturucu üretiminin, satışının ya da kullanımının serbest bırakılması yönünde bir savunuyu içermediğini, sadece liberteryen yaklaşımdaki paradokslara dikkat çekmek için makalede bu tür eleştirilerin dile getirildiğini belirtmek isterim.

¹² Bu konuda bkz. Dworkin (1986; 2002) ve Rawls (1999).

varlığı da bu konuda bir diğer sorunlu yönü oluşturmaktadır. Söz gelimi engelli doğan ya da sonradan engelli olan bir birey ile engelli olmayan bir bireyin aynı fırsat eşitliğine sahip olduklarını ve eşit muamele görmeleri gerektiğini iddia etmek, adil olma bağlamında sorunlu olacaktır.

Liberal düşüncede, vatandaşlık hakkı çerçevesinde herkesin aynı haklara ve yükümlülüklerle sahip olduğunu vurgulamak için kullanılan 'evrensel vatandaşlık' anlayışı, 'özel alan' ve 'kamusal alan' ayrımından hareketle; ırka, etnisiteye, dine, kültüre ya da cinsiyete dayalı ayrımların 'özel alan'a ait görülmesi gerektiğini, dolayısıyla bu tür unsurların 'kamusal alan' ile ilişkilendirilmemesi gerektiğini, zira 'kamusal alan'da vatandaşlar olarak bireylerin bu tür farklılıkları temelinde değil, aksine farksızlıkları temelinde eşit bireyler olarak görüldükleri yönünde bir sav içermektedir. Bu durumda vatandaşlık ekseninde bireyler, aynı kimliği paylaşan kişiler olarak görülmektedirler.

Liberteryen anlayışa yönelik çeşitli tenkitler içeren komüniteryen yaklaşım içerisinde, başta gelen vurgulardan biri, 'ben'in sosyal inşası üzerinedir (Parekh, 2002; Taylor, 2008). Liberal anlayışın savunduğu evrenselcilik iddiasına karşı, grup temelli farklılıkları esas alan komüniteryenler, bireyin; içinde bulunduğu gruptan veya toplumsal bağlardan bağımsız düşünülmemeyeceğini savunurlar. Bireysel bağlamda sahip olunan özellikler, kişiliğin kazanılması, statü edinimi, bu bağlamda çeşitli rollerin benimsenmesi ve bunların yerine getirilmesi, bireyin ait olduğu toplum veya topluluk içerisinde gerçekleşmektedir.

Liberalizmdeki fark körlüğü içeren, 'evrensel vatandaşlık' anlayışına eleştirel yaklaşan I. M. Young (1990: 43), sosyal grup farklılıklarının dikkate alındığı bir vatandaşlık anlayışını savunur. Young, sosyal grubu; kültürel formlar, pratikler ya da yaşam tarzı açısından bir diğer gruptan farklılaşan insanların oluşturduğu kolektif yapı olarak ele almaktadır. Nitekim komüniteryen çokkültürcülük; kültür, ırk, etnisite, dil, din başta olmak üzere değişik unsurlara dayanan grup temelli farklılıklara saygı duyulmasını ve bu tür kolektif kimliklerin devlet tarafından dışlanmamasını vurgulayan bir tanınma siyasetini esas almaktadır. J. Habermas'ın (2004: 123), modern hukukun, tek tek her bir kişiyi öznel hakların taşıyıcısı yapması nedeniyle 'bireyselci' olduğu yönündeki değerlendirmesine karşılık komüniteryenler, farklı kolektif kimliklerin de yasal güvence altına alınmaları ve korunmaları gerektiğini öne sürerler. Komüniteryenler, insan kimliğinin kültürel açıdan farklılık arz ettiğini, bundan dolayı hakların birey merkezli değil, söz konusu kültürel farklılıklar göz önünde bulundurularak, topluluk merkezli düzenlenmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Bu yaklaşımı benimseyenler, genel olarak kolektif kimliğin bireysel kimliğe, toplumun ya da topluluğun da bireye karşı önceliğini savunmaktadırlar.

Birey doğduğu sosyal çevrede edindiği dil becerisi, yaşam ve kültür algısı üzerinden kendisini tanımlamayı öğrenmekte ve kişisel gelişimini bu sayede sağlamaktadır. Birey aynı zamanda özgürlüğü ve başkalarıyla bir arada yaşamayı da bu yolla öğrenmektedir. MacIntyre (2001), bir toplumdaki ortak ahlaki kültürün, insanlara birlikte yaşamayı öğrettiğini, oysa topluma karşı bireyin ve/yahut toplumsallığa karşı bireyciliğin merkeze konulduğu liberal bir toplumun, kadınlar ve erkekler olarak insanların bir arada yaşamalarını onlara öğretebilecek ortak bir ahlaki kültür oluşturma imkanından yoksun olduğuna dikkat çekmektedir. Komüniteryen yaklaşımı benimseyenler, liberalizmde aşırıya kaçan birey vurgusunun, sosyal dayanışmayı zayıflattığını ve bunun toplumsal çözülmenin artışına ve yalnızlaşmaya neden olduğuna dikkat çekerler.¹³

İçinde yaşadığımız çağı, 'Otantiklik Çağı' olarak nitelendiren Taylor (2007: 555), bir yönüyle hiyerarşik bir ilişkiye atıfta bulunan liberal hoşgörü kavramından farklı olarak, farklılıklara dayalı kolektif kimliklerin, hiyerarşik kalıpların tamamen dışında, kendilerine has otantik yapıları korunarak ve hak ettikleri biçimde tanınmaları gerektiğini ve bunun hem temel bir insani gereksinim olduğunu hem de insanlara gösterilmesi gereken saygının bir gereği olduğunu ifade etmektedir (Taylor, 2005: 43). Liberal ya da Batılı olmayan kimliklerin ve yaşam pratiklerinin tanınmasına da yer vermesi, komüniteryen yaklaşımı, liberteryen yaklaşımdan ayıran önemli farklılıklardan biridir.

Komüniteryen yaklaşıma karşı, liberal çokkültürcülük anlayışında üzerinde tartışma yürütülen önemli hususlardan biri 'çıkış hakkı' (the right of exit) ilkesi etrafındadır. Çıkış hakkı, bir grup ya da topluluk içerisindeki bireyin, gruba olan aidiyetini ya da mensubiyetini kendisi için değersiz görmeye başladığında, herhangi bir yaptırıma uğramadan bu tür yapılardan ayrılabilmesine dair güvenciyi ifade etmektedir. Aynı zamanda bu ilke, gruptan ayrılma olmaksızın da bireyin olumsuz etkilendiği ya da olumsuz etkilenme olmasa bile tercihen istemediği durumlarda, grubun herhangi bir aktivitesinden (adet ve geleneklerinden ya da grup otoritesi ve etkisinden) uzak kalma hakkını ifade etmektedir. Bu bağlamda liberal demokrasilerde çıkış hakkı; din ve vicdan özgürlüğü (freedom of religion and conscience) ile örgütlenme(me) özgürlüğü (freedom of (dis)association) ekseninde birtakım vatandaşlık haklarını temel

¹³ Bu konuda bkz. Walzer (1998).

almakta ve kültürel ya da dini grupların kendi iç işlerini yönetme hakkı karşısında bireyin temel haklarının korunmasını savunmaktadır (Borches&Vitikainen, 2012: 2; Kukathas, 2012; Vitikainen, 2015: 128-129). Daha ziyade Anglo-Amerikan dünyadaki liberteryen yaklaşım içerisinde bu konuda sürdürülen tartışmalarda, özellikle azınlık grupları ile kültürel ve dinsel gruplar üzerinden birtakım eleştirilerde bulunmakta ve bu noktada; illiberal ya da anti-demokratik oluşumların bireyleri baskı altına aldıkları ve gruba olan aidiyeti ve üyeliği, ömür boyu sürmesi gereken bir sadakat olarak gördükleri yönünde eleştiriler yöneltilerek, buna karşın birey-grup ilişkisinde, bireyin herhangi bir gruptan dilediği zaman ayrılabilmesi hakkının olması gerektiği savunulmaktadır. Bu noktadaki tartışmalarda liberal karşı çıkış, özellikle şiddet eğilimi barındıran yapılara karşı güçlü savlar içermekte ve bireyin herhangi bir grup ya da topluluğa girişi kadar, çıkışının da normal görülmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Liberteryenlere göre, çokkültürcülük ekseninde hakların, grup ya da topluluk temelinde tanımlanması, bu tür yapıların kendi mensuplarının özgürlüklerini sınırlandırma riski barındırmaktadır. Örneğin dinsel cemaatlerin ya da aşırı gelenekselci sosyal ya da kültürel yapıların kendi mensuplarına, gruba ait geleneksel yaşam tarzının sürekliliğini sağlama noktasında birtakım baskılarda bulunmalarına dair riskler, özgürlükleri tehdit eden bir durum olarak görüldüğü için liberaller tarafından eleştirilmektedir. Liberallerin bu noktada liberal değerleri özümsemiş, bireyin istediğinde dahil olacağı, istemediğinde de herhangi bir yaptırıma uğramadan ayrılabilmesi, bireyin refahına katkıda bulunan ve onu topluluğa feda etme arayışında olmayan sosyal oluşumlar arzuladıklarını belirtmek gerekir. İçsel kısıtlamalarla bireyi baskı altına alma riski barındırmalarından dolayı hakların grup ya da topluluklar ekseninde değil, bireyler odağında tanımlanması gerektiğini savunan liberteryenlere karşın, komüniteryenler sosyal oluşumları bireye öncelleyip, bu tür yapıların mensuplarından önce var olması dolayısıyla hakların da grup ya da topluluklar temelinde tanımlanması gerektiğini savunmaktadırlar. Komüniteryenler, liberallerin savunduğu 'çıkış hakkı'na yönelik eleştirilerinde, böyle bir durumun, bireyin herhangi bir grupla olan ilişkisini tamamen araçsal bir hale indirgemesi dolayısıyla karşı eleştirilerde bulunurlar. Böyle bir ilkenin fedakarlık, erdem, sadakat gibi kavramları aşınma uğratacağı savunulmaktadır.

Aşırı otoriter ya da baskıcı üst oluşumların bireysel özgürlükleri belli açılardan tehdit ettiği muhakkaktır. Ancak başlangıçları itibariyle bireysel girişimler neticesinde kurulmuş, yıllara dayalı bir birikim içeren ve bu bağlamda belli bir geleneğe dayalı olan yapıların, bir bakıma grup özgürlüklerinin tehdit edilmesi de önemsiz ya da göz ardı edilmemesi gereken bir sorun olarak görülmelidir. Küresel ölçekteki sosyal, kültürel ya da siyasal sorunlar dikkate alındığında, bunların çok büyük bir kısmının bireysellik ekseninde ele alınıp değerlendirilebilecek sorunlar olmalarının ötesinde, grup kimliği ya da hakları etrafında yaşanan sorunlar oldukları görülecektir. Örneğin islamofobi, yabancı düşmanlığı, ırkçılık, ayrımcılık gibi küresel boyutlu sorunlar, birey merkezli çözüm aranabilecek sorunlar olmalarının ötesinde, grup kimliği ve hakları temelinde ele alınması gereken sorunlardır. Göçmenlerin; etnik ya da kültürel kimlikleri ve dil hakkı ekseninde yaşadıkları sorunların da grup ya da topluluk hakları temelli sorunlar olduklarını belirtmek gerekir. Bireyin kendini gerçekleştirmesinin (self-actualization), topluluk ya da toplum içerisinde olduğu dikkate alındığında, komüniteryenler toplulukların kendini gerçekleştirmesinin (community-actualization), bireyin kendini gerçekleştirmesinden önemsiz görülemeyeceğini ve hakların tanımlanmasında önceliğin topluluklara ya da gruplara verilmesi gerektiğini savunmaktadırlar.

Komüniteryen yaklaşımın başlıca paradokslarından biri, grup ya da topluluk temelli kimlik kalıpları içerisinde bireysel özgünlüklerin ve bunları yansıtan farklılıkların dışlanmasıdır. Aynı amaç doğrultusunda bir araya gelmiş bireylerin, ortak kimliklerinin bir ifadesi olan grup kimliği, grubun varoluş amacından sapmamak ve sürekliliği sağlamak açısından bu kimliği paylaşan üyelerden yana çeşitli beklentilerin de bir ifadesi olmaktadır (Anık, 2012: 46). Kolektif kimlikler, üyelerinin belli açılardan benzerliklerini ön plana çıkarmaktadırlar. Bu noktada bireysel farklılıklar ise, haliyle dışlanmış olmaktadır. Örneğin Afrikalı, Amerikalı, Afro-Amerikalı, Siyah, Slav, Fransız, Yahudi, Şii, kadın¹⁴ gibi kolektif kimlik tanımlamaları, bu kategoriler içerisinde yer alanların benzerliğine vurgu yaparken, aynı kategoride bulunanların birbirlerinden muhtemel farklılıklarını ise dışlamaktadır. Kolektif kimlik taşıyıcılarının benzer şeyleri düşündükleri, benzer davranışlar sergiledikleri, benzer ihtiyaçlara ve beklentilere sahip oldukları varsayılır. Oysa bir topluluğun üyeleri içerisinde, gerek yaşamlarına dair ihtiyaçları ya da beklentileri noktasında, gerekse topluluk kimliğine yönelik algıları ve aidiyet hissi noktasında pekala farklılıklar olabilmektedir.

Çokkültürcülük tartışmalarında başlıca hususlardan biri, kültürel farklılıklarla ilgili 'tanuma'nın boyutlarının ne şekilde olacağı ya da bunun sınırlarının ne olacağı ile ilgilidir. Bu konuda Kanada'da

¹⁴ Bu konuda çokkültürlü feminist yaklaşım üzerinden yapılan eleştiriler hakkında bkz. Tong (2009).

üzerinde tartışma yürütülen önemli hususlardan biri, köpek etinin tüketimi ile ilgilidir.¹⁵ Kanada'da konuyla ilgili federal müfettişlerin gözetiminde olması şartıyla, köpek etinin kesimi illegal görülmemektedir. Bu noktada diğer besi hayvanlarında olduğu gibi köpeklerin de (evde evcil hayvan olarak değil) et tüketimi amaçlı yetiştirildiklerinin ispatlanması gerekmektedir. Kanada'da insanların önemli bir kısmı bu yöndeki uygulamaya itiraz etmekte ve köpek etinin herhangi bir şekilde kesiminin ve tüketiminin yasaklanması gerektiğini savunmaktadırlar. Bu noktada köpek etinin tüketimini içeren bir kültüre sahip olan Çin kökenli Kanadalı nüfustan¹⁶ getirilen karşı eleştiri, domuz ya da sığır etinin tüketiminin Kanada'da normal görülmesi gibi köpek eti tüketiminin de aynı şekilde normal görülmesi gerektiği yönündedir.

Kendisinden olmayanlara üstünlük taslayan ya da başkalarını hakir gören ve düşmanca eğilimler barındıran etnik, kültürel ya da dinsel yapılara karşı, 'tanıma'da istisna uygulanıp uygulanmayacağı, çokkültürcülüğü savunanlar arasındaki bir diğer tartışma noktasını oluşturmaktadır. A. Gutmann'ın (2005: 25) bu çerçevede dile getirdiği şu sorular önemlidir: Liberal demokratik bir toplum, örneğin etnik köken ya da ırkçı üstünlük tutumlarıyla diğerlerine karşı düşmanca davranan kültürleri saygı duymalı mıdır? Liberal bir demokrasi, dezavantajlı gruplar arasında, birçok insan tarafından çok değer verilse de 'üstünlük yanlısı' kültürleri saygı duymuyor ve duyması gerekmiyorsa, özgül kültürlerin siyasal açıdan tanınması yolundaki geçerli talepleri üzerindeki ahlaksal sınırlar tam olarak nedir? Gutmann (2005: 39-40), ırkçı ve nefret barındıran söylemlerin çokkültürcülük açısından saygıyı hak etmeyeceklerini ve bunlara müsamaha gösterilmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Walzer de (1998: 24) anti-demokratik yapılara karşı gelinmesinin, hoşgörüsüzlük ya da çokkültürcülük karşıtlığı olarak algılanmaması gerektiğini savunmaktadır.

Çokkültürcü paradigmayı benimsemeyenlerin, bu yaklaşıma yönelik eleştirileri daha farklı noktalara odaklanmaktadır. Örneğin S. Zizek (2002; 2006: 259; 2010), çokuluslu kapitalizmin küresel mantığı olarak nitelendirdiği (liberal) çokkültürcülüğe yönelik çeşitli eleştirilerde bulunur. Ona göre (liberal) çokkültürcülük, hakikatte ötekilerinin farklılığına saygı duymaya değil, ırkçılığa ve tepeden bakmaya dayanan bir eğilim taşımakta ve diğer kültürleri takdir ya da tekdır etme pozisyonunu, Avrupa merkezci küresel kapitalist ülkelerin tekeline bırakmaktadır. Marksist gelenek üzerinden bu konuda çokkültürcü yaklaşımlara yöneltilen eleştirilerden bir diğeri de folklorik düzeyde sergilenen 'tanıma' çabalarına karşın, sınıfsal farklılıkların üstünün örtülmesi ve eşitsizliğe neden olan bu tür farklılıkların kaldırılmasına yönelik çaba içerisine girilmemesi hakkındadır. Son olarak, ulusalcı sol ve sağ kesimlerden de kültürel farklılıkları ön plana çıkartan bu türden yaklaşımların; ulusal kültürü, toplumsal birliği ve beraberliği tahrip ettikleri, ulus-devletin otoritesini zayıflattıkları, gettolaşmaya ve toplumsal parçalanmaya neden oldukları yönünde çeşitli eleştirilerde bulunduğu da belirtmek gerekir.

Sonuç

Bir toplum içerisindeki etnisite, din, kültür gibi kimlik sembollerine dayalı farklılıkların, ayrımcılığa ve dışlanmaya maruz kalmayıp, 'tanınma'sını ve bu tür farklılıkların, herhangi bir çatışmaya neden olmaksızın, belli bir uzlaşma temelinde bir arada yaşatılmasına dair arayışı ifade eden çokkültürcülük, bir kimlik ya da tanıma siyaseti olarak kendi içerisinde farklı yaklaşımlar barındırmaktadır. Bu yaklaşım farklılığı, 'tanıma'nın boyutunun hangi zeminde ve nasıl olacağı üzerine odaklanmaktadır. Liberteryen kanatta yer alan düşünürler, kimlik temelli farklılıkların, bir topluluğun mensupları üzerindeki olası baskılarına engel olmak için 'birey' merkezli tanınması gerektiğini savunurken, komüniteryenler toplumsal üst oluşumların, bireyden önce geldikleri anlayışından hareketle, 'tanıma'nın grup ya da topluluk odaklı olması gerektiğini savunmaktadırlar.

Çokkültürcülük tartışmalarındaki bu iki farklı eğilimin batı coğrafyasında ortaya çıkmasının da etkisiyle, günümüzdeki çokkültürcülük tartışmaları da daha ziyade Batı merkezli bir şekilde sürdürülmektedir. Özellikle Avrupa'daki Orta Çağ tecrübesi özelinde, 'birey'in sosyal, ekonomik, kültürel, siyasal, askeri ya da dinsel açıdan baskı altında olduğu olumsuz tarihsel deneyim dikkate alındığında, liberal teoride bireysel otonominin teşvik edilmesine dair yapılan aşırı vurgu daha anlaşılır olmaktadır. Nitekim toplumsal akıldan öte bireysel aklın ve bilimin ön plana çıkarıldığı on sekizinci yüzyıl Aydınlanma Çağı, kendisini Orta Çağ karanlığının zıttı olarak tanımlamış ve kültürel ya da dinsel açıdan geleneksel değerlerin baskısından kurtarılmış, geçmişin baskısı altında olmayan ve geleceğe umutla bakan birey fikrini ön plana çıkarmıştır. Avrupa örneğinde Orta Çağ koşullarındaki olumsuz tecrübe, bireyi merkeze koyan liberal yaklaşımı bu yönüyle anlaşılır kılmaktadır. Bununla birlikte bütün insanlık tarihini, Avrupa özelindeki bir

¹⁵ Bu noktada balina avının Kanada'da yasak olmasına rağmen, kendi kültürlerinde bunun önemli olduğunu savunan yerlilere bu konuda uygulanan istisnaya yönelik de hayvan hakları savunucularının eleştirilerde bulduklarını ve bunla ilgili de çeşitli tartışmaların yaşandığını eklemek gerekir.

¹⁶ 36,5 milyon civarında bir nüfusa sahip olan Kanada'da, 1,5 milyonun üzerinde Çin kökenli Kanadalı yaşamaktadır.

tarihsel dönemde yaşanan olumsuz bir deneyime indirgemek ve bunun üzerinden genellemeler yapmak da doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Bu bağlamda liberal değerlerin, insanlık için en makul değerler olarak öne sürülmeleri ve bunun dışındaki yaklaşımların dışlanıp, bireysel özgürlüklerin düşmanı olarak görülmesi ya da hoşgörüsüzlükle itham edilmeleri, farklı düzeyde bir sorun ortaya çıkarmaktadır. Temel insani haklara dayalı, ideolojilerden arınık bir yaklaşım yerine, bireysel özgürlüklerin ya da hakların savunuculuğunu liberalizme indirgeyen ve bunun üzerinden daha farklı dayatmalarda bulunan bir söylem ve yaklaşım, hakikatte bir ideolojiyi örtülü şekilde tabulaştırıp dayatmaktan başka bir şey olmayacaktır. Aydınlanmanın mite dönüşmesi gibi liberalizm de eşitlik ve özgürlük gibi ilkeleri kendisine indirgeyerek, kendi etrafında bir mit oluşturmaktadır.

Bugün kimlikler etrafında dünyanın farklı yerlerinde yaşanan sorunlar genel olarak dikkate alındığında, bireyin baskı altına alınması kaynaklı sorunlar da olmakla birlikte, farklı toplulukların ya da grupların yaşadıkları sorunların daha çok ön plana çıktığı görülmektedir. Dünyanın farklı coğrafyalarındaki kültürel, etnik ya da dinsel grupların, buldukları coğrafyadaki ana ya da baskın kimlik unsurlarından farklılık iddiası taşımaları ve bu noktada tanınma talebi yönündeki girişimleri dikkate alındığında, grup ya da topluluk kimliği etrafındaki sorunların, bireysel kimlik etrafındaki sorunlardan daha çok ön plana çıktığı görülmektedir. Pratikte yaşanan genel durumu göz ardı ederek, meseleyi liberteriyen yaklaşımdaki haliyle bireye indirgemek, bu bağlamda çözüm üretmeyecektir. Bununla birlikte komüniteryen yaklaşımın da kendi içinde çeşitli paradokslar söz konusudur ve bunların da en başlıcası, topluluk ya da grup kimlikleri içerisinde, bireysel farklılıkların göz ardı edilmesidir. Dolayısıyla meseleyi katı bir şekilde bireye ya da bunun zıttı olarak da sırf topluluklara indirgememek gerekir. Liberteriyen ve komüniteryen yaklaşımların, farklı açılardan kendi içlerinde birtakım paradokslar taşımalarına karşın, bir toplum içerisindeki farklı unsurların; uzlaşma, birlik ve barış içinde bir arada yaşamasına yönelik bir arayışı ifade etmeleri dolayısıyla önemsenmeleri gerektiğini de belirtmek gerekir.

KAYNAKÇA

- Anık, Mehmet (2012). *Kimlik ve Çokkültürcülük Sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Anderson, Benedict (2017). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. çev. İ. Savaşır, 9. basım, İstanbul: Metis Yayınları.
- Barry, Brian (2001). *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge: Polity Press.
- Berlin, Isaiah (2002). *Incorporating For Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press.
- Borchers, D., A. Vitikainen (2012). On Exit: Idea, Context, Topics and Open Questions. in D. Borchers & A. Vitikainen (ed.), *Interdisciplinary Perspectives on the Right of Exit in Liberal Multicultural Societies*, Berlin: De Gruyter, s. 1-12.
- Dworkin, Ronald (1986). *Law's Empire*, Massachusetts: Harvard University Press.
- Dworkin, Ronald (2002). *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*, Massachusetts: Harvard University Press.
- Dworkin, Ronald (2006a). Liberalizm. çev. Z. Ö. Üskül, E. M. Develioğlu, *Liberaller ve Cemaatçiler*, der. A. Berten, P. da Silveira, H. Pourtois, Ankara: Dost Yay., s. 49-76.
- Dworkin, Ronald (2006b). Liberal Topluluk. çev. Z. Ö. Üskül, E. M. Develioğlu, *Liberaller ve Cemaatçiler*, der. A. Berten, P. da Silveira, H. Pourtois, Ankara: Dost Yay., s. 274-291.
- Gutmann, Amy (2005). Giriş. çev. Y. Salman, *Çokkültürcülük: Tanınma Politikası*, yay. haz. A. Gutmann, İstanbul: Yapı Kredi Yay., s. 23-41.
- Habermas, Jürgen (2004). "Öteki" Olmak, "Öteki"yle Yaşamak: *Siyaset Kuramı Yazıları*. çev. İ. Aka, 3. baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Heywood, Andrew (2011). *Siyaset*. 4. baskı, Ankara: Adres Yayınları.
- Heywood, Andrew (2014). *Küresel Siyaset*. çev. N. Uslu ve H. Özdemir, 3. baskı, Ankara: Adres Yayınları.
- Kukathas, Chandran (2012). "Exit, Freedom and Gender. in D. Borchers & A. Vitikainen (ed.), *Interdisciplinary Perspectives on the Right of Exit in Liberal Multicultural Societies*, Berlin: De Gruyter, s. 34-56.
- Kymlicka, Will (1995). *Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*. çev. A. Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kymlicka, Will (2002). *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, Will (2006a). *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş*. çev. E. Kılıç, 2. baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kymlicka, Will (2006b). Yükümsüz Özne. çev. Z. Ö. Üskül, E. M. Develioğlu, *Liberaller ve Cemaatçiler*, der. A. Berten, P. da Silveira, H. Pourtois, Ankara: Dost Yay., s. 225-234.
- Kymlicka, Will (2012). *Multiculturalism: Success, Failure, and the Future*. Washington: Migration Policy Institute.
- Kymlicka, Will (2013). Neoliberal Multiculturalism?. in P. Hall & M. Lamont (ed.), *Social Reliance in the Neoliberal Era*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 99-126.
- Kymlicka, Will (2015). The Three Lives of Multiculturalism. in S. Guo & L. Wong (ed.), *Revisiting Multiculturalism in Canada: Theories, Policies, and Debates*. Rotterdam: Sense Publishers, s. 17-35.
- Macintyre, Alasdair (2001). *Erdem Peşinde: Ahlak Teorisi Üzerine Bir Çalışma*. çev. M. Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Mead, George Herbert (1982). *The Individual and Social Self: Unpublished Work of George Herbert Mead*. ed. David L. Miller, Chicago: The University of Chicago Press.
- Mead, George Herbert (1972). *Mind, Self and Society*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Modood, Tariq (2005). *Multicultural Politics: Racism, Ethnicity, and Muslims in Britain*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Modood, Tariq (2014). *Çokkültürcülük: Bir Yurttaşlık Tasarımı*. çev. İ. Yılmaz, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Nozick, Robert (2006). *Anarşi, Devlet ve Ütopya*. çev. A. Oktay, 2. baskı, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Parekh, Bhikhu (2002). *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek: Kültürel Çeşitlilik ve Siyasal Teori*. çev. B. Tanrıseven, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Rawls, John (1999). *A Theory of Justice*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Rawls, John (2007). *Siyasal Liberalizm*. çev. M. F. Bilgin, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Sandel, Michael (1998). *Liberalism and The Limits of Justice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sandel, Michael (2006). Usuli Cumhuriyet ve Yükümsüz Ben. çev. Z. Ö. Üskül, E. M. Develioğlu, *Liberaller ve Cemaatçiler*, der. A. Berten, P. da Silveira, H. Pourtois, Ankara: Dost Yay., s. 209-224.
- Şimşek, Rıdvan (2012). Liberteryen ve Komüniteryen Çokkültürcülük Dikotomisi. *IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal*, cilt: 3, S. 7, s. 92-107.
- Taylor, Charles (1995). *Modernliğin Sıkıntıları*. çev. U. Canbilen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Taylor, Charles (2005). Tanınma Politikası. çev. Y. Salman, *Çokkültürcülük: Tanınma Politikası*, haz. A. Gutman, 2. baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Taylor, Charles (2006). Yanlış Anlaşmalar: Cemaatçi-Liberal Tartışması. çev. Ç. Tanyar, *Liberaller ve Cemaatçiler*, der. A. Berten, P. da Silveira, H. Pourtois, Ankara: Dost Yay., s. 77-104.
- Taylor, Charles (2007). *Seküler Çağ*. çev. D. Körpe, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Taylor, Charles (2008). *Benliğin Kaynakları: Modern Kimliğin İnşası*. çev. S. A. Baş & B. Baş, İstanbul: Küre Yayınları.
- Tong, Rosemarie (2009). *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*. Colorado: Westview Press.
- Vitikainen, Annamari (2015). *The Limits of Liberal Multiculturalism: Towards an Individuated Approach to Cultural Diversity*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Walzer, Michael (1998). *Hoşgörü Üzerine*. çev. A. Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Walzer, Michael (2006). Liberalizmin Cemaatçi Eleştirisi. çev. Z. Ö. Üskül, E. M. Develioğlu, *Liberaller ve Cemaatçiler*, der. A. Berten, P. da Silveira, H. Pourtois, Ankara: Dost Yay., s. 253-273.
- Young, Iris Marion (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.
- Zizek, Slavoj (2002). *Welcome to The Desert of the Real: Five Essays on September 11 And Related Dates*. London: Verso.
- Zizek, Slavoj (2006). *Kırılğan Temas*. çev. T. Birkan, 2. basım, İstanbul: Metis Yayınları.
- Zizek, Slavoj (2010). *Living in the End Times*. London: Verso.